

MEĐIMURSKO VELEUČILIŠTE U ČAKOVCU

MENADŽMENT TURIZMA I SPORTA

MARIJA FILIPEC

ANALIZA TEORIJE KARLA MARXA

„ZAKONI KAPITALISTIČKOG KRETANJA“

ZAVRŠNI RAD

ČAKOVEC, 2014.

MEĐIMURSKO VELEUČILIŠTE U ČAKOVCU

MENADŽMENT TURIZMA I SPORTA

MARIJA FILIPEC

ANALIZA TEORIJE KARLA MARXA

„ZAKONI KAPITALISTIČKOG KRETANJA“

ZAVRŠNI RAD

Mentor:

dr. sc. Damira Miroslav

ČAKOVEC, 2014.

Zahvala:

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam Završni rad izradila sama, koristeći se navedenom literaturom i znanjem stečenim na Međimurskom veleučilištu u Čakovcu uz stručno vodstvo mentorice dr. sc. Damire Miroslav, kojoj se srdačno zahvaljujem. Ovim putem, zahvaljujem se i svojoj obitelji na potpori tijekom studija.

U Bedekovčini, srpanj, 2014.

SAŽETAK

Karl Marx (1818.-1883.) je najutjecajniji i najkontraverzniji politički ekonomist i filozof 19. stoljeća, a političke i ideološke posljedice uvelike su iskrivile pogled na osobu i djelo Karla Marxa. Posljedica je predrasude da se Marx bavi komunizmom (s obzirom da nikada nije dao detaljan opis besklasnog društva, osim 10 točaka u Komunističkom manifestu). Naprotiv, njegovo glavno djelo „Kapital“ bavi se ekonomskom problematikom industrijskog kapitalizma, gdje on analizira proizvodnju i akumulaciju. Proučavao je zakonitosti kretanja u društvu kroz dijalektički i historijski materijalizam, te je utvrdio da do promijene povijesno društveno ekonomske strukture dolazi kada proizvodne snage dođu u nepomirljiv sukob sa vlasničkim odnosima. Marx dijeli društvo na dvije klase: proletarijat koji posjeduje samo vlastitu radnu snagu kao robu koju može prodati i buržoaziju koja posjeduje sredstva za proizvodnju. Buržoazija kupuje radnu snagu i kontrolira proizvodne procese. Cilj buržoazije je profit koji ostvaruje radna snaga kroz višak vrijednosti (vrijednost radne snage proletarijata je veća od nadnice kojom ju buržoazija plaća). Kapitalist prisvaja taj višak vrijednosti („ekspropriira“) i na taj način akumulira bogatstvo a radnici žive u siromaštvu („pauperizacija“). Dakle, kapital nije ništa drugo nego akumulirani plodovi rada radnika, a svaki kapital raste samo onda kada se od radnika oduzima sve više i više njegovih proizvoda („otuđenje“). Zbog niskih nadnica smanjuje se potražnja za „prekomjernom proizvodnjom“, smanjuje se opća profitna stopa kapitalista i cijela ekonomija zapada u krizu. Krizu preživljavaju samo najjači kapitalisti te dolazi do centralizacije sredstava za proizvodnju, a ekonomija još jednom prolazi ovaj začarani krug. Ti ciklusi „prosperiteta i kraha“ se ponavljaju do točke dok monopol ne postane okov takvom načinu proizvodnje. Kapitalizam vidi kao prijelaznu fazu iz feudalizma u komunizam i navješćuje njegov kraj revolucijom proletarijata koja ga svrgava.

Ključne riječi: historijski materijalizam, akumulacija, višak vrijednosti, profitna stopa, nadnica, centralizacija

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Predmet rada i ciljevi	1
1.2. Sadržaj i struktura rada	1
2. MARXOVO STAJALIŠTE O POVIJESTI I DRUŠTVU.....	3
2.1. Inovativni značaj Marxove misli	3
2.2. Teorija društva	5
2.3. Osvrt na povijesnu podjelu rada i vlasništvo	9
2.4. Opredmećenje i otuđenje	13
3. EKONOMSKA OSNOVA OTUĐENJA GRAĐANSKOG SVIJETA	15
3.1. Roba	15
3.2. Radna teorija vrijednosti	16
3.3. Fetišizam robe	17
4. ZAKONITOSTI KAPITALISTIČKOG NAČINA PROIZVODNJE.....	19
4.1. Proizvodnja, raspodjela, razmjena	19
4.2. Opća formula kapitala – “Zakon o višku vrijednosti”	19
4.3. Proturječnost opće formule kapitala	22
4.4. Teorija nadnica	22
4.5. Eksploatacija rada	24
4.6. Prvobitna akumulacija	25
4.7. Akumulacija kapitala	26
5. DINAMIKA KAPITALISTIČKOG KRETANJA	28
5.1. Struktura kapitala	28
5.2. Opadajuća profitna stopa	29
5.3. Zakon rastuće koncentracije i centralizacije industrije	30
5.4. Zakon rastuće industrijske rezervne armije	30

5.5.	Zakon sve veće bijede proletarijata	30
5.6.	Zakon kriza i depresija.....	31
6.	NEKE POGREŠKE U MARXOVOM OPUSU	33
6.1.	Praznine u obrazovanju.....	33
6.2.	Radna teorija vrijednosti	33
6.3.	Tendencijsko opadanje profitne stope	34
6.4.	Pretpostavka linearnosti društveno-ekonomskog razvoja.....	35
6.5.	Revolucionarna teorija.....	36
7.	ZAKLJUČAK	38
8.	LITERATURA.....	40
9.	POPIS SLIKA	43

1. UVOD

1.1. Predmet rada i ciljevi

Predmet rada je analiza teorije Karla Marxa, odnosno dati uvid u njegove osnovne društvene zakonitosti. S obzirom da je on bio historicist, rad je koncipiran kronološki, te se prvo analizira njegovo stajalište o društvenim odnosima kroz povijest, zatim analiza ekonomskih aktivnosti u sadašnjosti (vrijeme industrijske revolucije), te konačno, Marxova predviđanja za budućnost.

Cilj rada je, nakon što se upoznamo sa Marxovom teorijom, dati neke razloge zašto je Marx pogriješio u svojoj projekciji društvenih promjena.

1.2. Sadržaj i struktura rada

Završni rad podijeljen je u sedam dijelova. U prvom dijelu rada govori se o predmetu i ciljevima rada, te se ukratko prolazi kroz sadržaj i strukturu rada.

Drugi dio rada upoznaje nas sa temeljima na kojima Marx gradi svoju teoriju, odnosno o filozofima čije je učenje imalo najveći utjecaj na Marxovo poimanje o društvu i odnosima u društvu. Pod njihovim utjecajem Marx izvodi zaključak da je glavni pokretač povijesti proizvodnja materijalnih dobara, što je žarišna točka cijele njegove studije. Na temelju Marxove “društvene piramide” pokazuje se sažet uvid u Marxovu problematiku. U nastavku rada slijedi povijesni osvrt na podjelu rada i vlasništvo, od pojave plemena do kapitalističke proizvodnje, te se objašnjavaju pojmovi “otuđenje” i “opredmećenje”.

Treći dio rada prikazuje ekonomsku osnovu Marxove teorije. Objašnjavaju se svojstva robe, te rad, koji on poima kao jednu vrstu robe. Na temelju tih saznanja u nastavku se analizira “radna teorija vrijednosti”.

U četvrtom dijelu upoznajemo se zakonitostima kapitalističkog načina proizvodnje. Analiza “zakona o višku vrijednosti” i “teorije nadnica”, odnosno “eksploatacije rada”, uvodi nas u akumulaciju kapitala, te njezine utjecaje na ekonomiju.

Peti dio rada objašnjava dinamiku kretanja kapitalističkog načina proizvodnje. Ovaj dio rada zadire u samu srž Marxove kritike kapitalizma, te se objašnjava kako svi ciklusi kriza i depresija započinju prvobitnom željom kapitalista da prisvaja što više

“viška vrijednosti” na štetu radničke klase. Prema Marxu krajnji rezultat takvih društveno-imovinskih odnosa su revolucije, koje bi srušile dotadašnji kapitalizam i dovele do nove društvene faze koju on naziva “komunizam”.

Nakon analize najbitnijih Marxovih zakonitosti, u šestom dijelu rada prikazuju se razlozi zbog čega je Marx pogriješio u svojoj teoriji.

U završnom, sedmom dijelu, iznosi se zaključak o Marxovoj teoriji na temelju prikupljenih sekundarnih podataka (djela Karla Marxa i djela teoretičara koji su pisali o njemu).

2. MARXOVO STAJALIŠTE O POVIJESTI I DRUŠTVU

2.1. Inovativni značaj Marxove misli

Dominantna figura u njemačkoj filozofiji tijekom 19. stoljeća bio je Georg Hegel (1770-1831) čije su ideje utjecale ne samo na Marxa nego i na njemačke historiciste. Marxa je u Hegelovoj filozofiji fascinirala njezina teorija napretka. Prema Hegelu povijest drži ključeve znanosti o društvu. Povijest nije slijed slučajnih zbivanja ili zbirka nepovezanih priča; ona je zapravo organski proces kojim upravlja ljudski duh. Ne teče glatko već je naprotiv ishod suprotstavljenih sila. Do napretka dolazi prema Hegelu kad jedna od tih sila dospije u sukob sa svojom suprotnošću. Obje bivaju u borbi poništene i nadmašene trećom silom. Tu se takozvanu dijalektiku često pojmovno sažimalo kao uzajamno djelovanje “teze”, “antiteze” i “sinteze”. Prema Hegelu, do povijesnog napretka dolazi kad neka ideja, teza, dospije u sukob sa suprotnom joj idejom, antitezom. U toj bitki ideja, ni jedna od njih ne ostaje kakvom je bila već obje ulaze sintezom u treću; to je način napredovanja svega općeg znanja i povijesti (Ekelund i Hebert, 1997).

Ludwig Feuerbach (1804.-1872.) bio je njemački filozof i moralist. Isprva pristaša Hegelove filozofije, od koje se odvaja zbog racionalističkog sustava (Anon, 2013). Feuerbach je proširio Hegelov pojam “samootuđenja” u radikalnom smislu. On je dodao “materijalizam” – ideju da ljudi nisu samo “rodna bića”, kao što je tvrdio Hegel, nego isto tako osjetilna bića i da stoga osjetilno opažanje mora postati osnovom ukupne znanosti. Prema Feuerbachu (1841), sva je povijest proces pripremanja ljudi da postanu predmetom “svjesne”, a ne “nesvjesne” aktivnosti. U religiji je Feuerbach vidio područje na kojem prevladava nesvjesna aktivnost. Religija je samo projekcija idealiziranih ljudskih pojmova na onostrani predmet (tj. Boga). Ljudi zatim obožavaju taj vrhunaravni predmet kao svemoćan, sveznajući i u svemu savršen. Proglasivši se “realistom”, Feuerbach je smatrao religiju nerealnom. Svojstva božanstva nisu, prema njegovom shvaćanju, ništa drugo nego idealizirana svojstva ljudi, koja se, dakako, nemogu ostvariti u ovom nesavršenom svijetu. Drugim riječima, religija čini život podnošljivim. Ljudi su spremni prihvatiti svoju nesavršenu, zemaljsku egzistenciju samo zbog toga što sebi nesvjesno obećavaju savršenstvo na drugom svijetu. U svjetlu ove analize Feuerbach je shvaćao religiju

kao oblik “samootuđenja”. On i Marx su koristili izraz “otuđenje” kao oznaku procesa i rezultata – pretvaranja proizvoda pojedinačne i društvene aktivnosti ljudi u nešto odvojeno od njih samih, nešto neovisno od njih i što vlada njima. Feuerbach je ograničio svoju analizu na način na koji se ljudi otuđuju u filozofiji i religiji, a Marx je primjenio taj pojam na političke i ekonomske aktivnosti (Ekelund i Hebert, 1997).

Dodavanjem Feuerbachova materijalizma na Hegelovu dijalektiku, Marx je stvorio “dijalektički materijalizam”, koji je zatim proširio na ekonomsko područje. Marx je smatrao da glavni pokretač u povijesti jest način na koji pojedinci pribavljaju sredstva za život, način na koji pojedinci zadovoljavaju svoje materijalne potrebe. To je važno jer će, nisu li zadovoljene njihove materijalne potrebe, ljudska bića prestati postojati. Marxovim riječima:

“Moramo započeti s konstatacijom prve pretpostavke svake ljudske egzistencije, a prema tome i cijele historije, naime s pretpostavkom da ljudi moraju imati mogućnost da žive da bi mogli ‘stvarati historiju’. Ali za život su prije svega potrebni hrana i piće, stan, odijelo i još štošta drugo. Prvo historijsko djelo jest, dakle, proizvodnja sredstava za zadovoljenje tih potreba, proizvodnja samog materijalnog života, i to je uistinu historijsko djelo, osnovni uvjet cijele historije, koji mora biti ispunjavan svakog dana i svakog sata, danas kao i prije tisuću godina, da bi se ljudi samo održali na životu.” (“Njemačka ideologija” Marx K. i Engels F., *Izabrana djela*, sv. I, str. 343 navedeno u Ekelund i Hebert, 1997).

Te potrebe mogu biti ispunjene samo pod pretpostavkom uređenog sustava proizvodnje i raspodjele materijalnih dobara, odnosno postojanja razvijene ekonomske baze društva. Drugim riječima, prilikom ispitivanja društvenog života i razvoja polazišna točka nam treba biti ekonomska sfera na kojoj se temelji cjelokupni društveni život, koja ga drugim riječima uvjetuje (Anon, 2012).

Proizvodnja, dakle, nije samo povijesni već i ekonomski čin, te je dijelom Marxove jedinstvenosti što je jasno razumio i uzimao u obzir uzajamne povezanosti ekonomije i povijesti. Tvrdio je da metode proizvodnje pridonose oblikovanju same ljudske prirode. Zapravo, Marxovo identificiranje i izlaganje proizvodnje kao žarišne i pokretačke sile, jest ono čime se njegova ekonomija razlikuje od one koja je postojala do njegovog vremena (Ekelund i Hebert, 1997).

2.2. Teorija društva

Marxove su “snage proizvodnje”, razvijene u moderno doba podjelom rada, bitno dinamičke. Čine ih zemlja, rad, kapital i tehnologija, a sve se to stalno mijenja kvantitativno i/ili kvalitativno kao rezultat promjena stanovništva, otkrića inovacija, obrazovanja itd. Tijekom proizvodnje svoga društvenog života, ljudi ulaze u određene nužne odnose, nezavisne od njihove volje - odnose proizvodnje; koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Ta su “pravila kapitalističke igre” bitno statička, i sastoje se od dvije vrste odnosa: imovinskih odnosa i ljudskih odnosa. Imovinski odnosi postoje između ljudi i stvari; ljudski odnosi postoje između ljudi. Cjelokupnost je tih odnosa, prema Marxu, ono što tvori ekonomsku strukturu društva i na čemu se diže pravna i politička nadgradnja, koja odgovara oblicima određene društvene svijesti. Svaki aspekt društveno-ekonomske strukture duguje svoje podrijetlo odnosima proizvodnje, naprosto zbog toga što institucije postoje kako bi prisilile ljude da se pokore odnosima proizvodnje (Ekelund i Hebert, 1997).

Proučavanje suštine ekonomskih odnosa može se početi jedino od analize njihovog povijesnog razvoja, uz jasno uočavanje konteksta u kojemu se pojavljuju. Taj kontekst je u ovom slučaju priroda. Temeljni moment koji se nalazi u suštini svih oblika ekonomskih odnosa – rad, prikazuje se u skladu s time kao poseban oblik odnosa između čovjeka i prirode. Nije suviše teško uočiti da je rad vid razmjene materije između čovjeka i prirode. No, on predstavlja sasvim poseban i jedinstven oblik procesa razmjene:

“U prvom redu, rad je proces između čovjeka i prirode, proces u kojem čovjek vrši svoju razmjenu materije s prirodom i ovu razmjenu omogućava, uređuje i nadzire vlastitom djelatnošću. Prema prirodnoj materiji on istupa kao prirodna sila. On pokreće prirodne snage svog tijela, ruke i noge, glavu i šaku da bi prirodnu materiju prilagodio obliku upotrebljivom za njegov život. Time što ovim kretanjem djeluje na prirodu izvan sebe i mijenja je, on ujedno mijenja i svoju vlastitu prirodu.” (“Kapital I” Marx K., str. 138 navedeno u Anon, 2012).

Dakle, upravo se u radu čovjek potvrđuje kao čovjek; rad se prikazuje kao njegova bit koja ga razdvaja od ostalih bića. Međutim čovjek, a pod time se podrazumijeva

čitavo ljudsko društvo, se raspada na niz odnosa između različitih individua. Time se i proces rada zapravo raspada na dva dijela: izmjenu materija između čitavog društva i prirode, te izmjenu materija između sastavnih elemenata društva. Tako smo došli do vrlo važnog pojma, kojega je u ovome obliku o kojemu govorimo, prvi uveo Marx, makar ga nije nigdje eksplicitno definirao. Radi se o pojmu proizvodnih snaga – ukupnosti subjektivnih i objektivnih (dakle kako tehničkih i znanstvenih, tako i npr. psihičkih) mogućnosti u društvu danih za obavljanje procesa proizvodnje.

U okviru zadanih proizvodnih snaga, a taj okvir je određen u prvom redu znanstvenim, tehnološkim i uopće civilizacijskim razvojem čovječanstva, uređuje se distribucija materija između sastavnih elemenata društva. Tako smo došli do dva osnovna sastavna elementa ekonomske razine društvene stvarnosti, od kojih prvi određuje konkretna kvantitativna i kvalitativna svojstva razmjene materija između društva i prirode, a drugi između sastavnih elemenata samoga društva: proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa (Anon, 2012).

Društveno-ekonomska struktura predstavlja cjelinu koju tvore ekonomska baza i društvena nadgradnja. društveno-ekonomskih formacija određujemo u skladu s odgovarajućim načinom proizvodnje. Mogli bi reći da u skladu s dosadašnjim tokom povijesti, postoje dvije snažno razdvojene epohe društveno-ekonomskih formacija: prvobitno besklasno društvo, te epoha klasnog društva. U epohi klasnog društva, u skladu s vladajućim načinom proizvodnje, razvili su se sljedeći oblici društveno-ekonomskih struktura: robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam. Konkretni oblik proizvodnih odnosa najbolje dolazi do izražaja u vidu odnosa koji različite društvene skupine zauzimaju spram sredstava za proizvodnju. Na taj način definiramo veoma bitan pojam društvenih klasa: klasa predstavlja skupinu pojedinaca koja ima jednak odnos prema sredstvima za proizvodnju (Anon, 2012).

Prvobitna zajednica počiva na izrazito niskom stupnju razvoja proizvodnih snaga koji je zahtijevao opću radnu obavezu svih članova, u skladu s kojim nisu postojali značajniji proizvodni viškovi, te na temelju kojega nije postojala potreba za posredničkim i nadgledničkim funkcijama, odnosno za podjelom rada na fizički i intelektualni, a ni posebnom podjelom rada između članova društva. U skladu s navedenim nisu postojali ni roba, ni novac, ni tržište. Sredstva za proizvodnju, kao i

ostala materijalna dobra materijalna dobra nalazila su se u rukama čitavog društva. To znači da su svi pojedinci zauzimali jednak odnos prema sredstvima proizvodnje, odnosno da još nisu postojale društvene klase. Međutim, s razvojem proizvodnih snaga sve se više povećavaju proizvodni viškovi, nastaje potreba za nadgledničkim i organizacijskim funkcijama (podjela na intelektualni i fizički rad), kao i posredničkim funkcijama (trgovina); dolazi do pojave novca i robe, čime se pojavljuju materijalne nejednakosti između pojedinaca, te se postepeno otvara put privatnom vlasništvu. Konačno, određeni sloj ljudi koji se razvio iz nadgledničkih i upravnih funkcija prisvaja sredstva za proizvodnju koja su se do tada nalazila u društvenom vlasništvu. Na taj način dolazi do nejednakih odnosa različitih skupina prema sredstvima za proizvodnju, odnosno do pojava klasa. U svakoj društveno-ekonomskoj formaciji u epohi klasnog društva, postoje dvije osnovne klase: ona koja prisvaja sredstva za proizvodnju i na temelju te činjenice je lišena nužde neposrednog sudjelovanja u procesu proizvodnje, te ona koja je za održanje svoje egzistencije prisiljena na rad bez mogućnosti upravljanja proizvodnim procesom i kontrole nad sredstvima za proizvodnju. Uz ove dvije osnovne klase postoji cijeli niz prijelaznih slojeva, te specifičnih skupina. S obzirom na činjenicu da prva živi neproaktivno, prisvajajući proizvode i koristeći za sebe rad klase koja proizvodi nove vrijednosti, prva klasa se naziva eksploatatorskom, a druga eksploatiranom. U skladu s ranije prikazanim odnosom ekonomska baza-društvena nadgradnja, eksploatatorska klasa ne prisvaja samo ekonomske povlastice, već posebno i one ekonomske i političke – ona postaje povlaštena u svakoj sferi društvenog života – na temelju toga ju se naziva i vladajućom klasom, nasuprot onoj drugoj – potlačenoj. S obzirom na to da su njihovi interesi suprotstavljeni i da se njihov odnos temelji na ugnjetavanju jedne klase od strane druge između njih postoji oštri antagonizam. On se manifestira u borbi između klasa koja se pojavljuje u najrazličitijim oblicima i sferama, od ekonomske i političke borbe, preko socijalne, intelektualne i kulturne, pa sve do otvorenog oružanog sukoba (Anon, 2012).

Vladajuća i potlačena klasa imaju izrazito nejednak položaj u odnosu na mogućnosti formiranja svoje klasne svijesti. Vladajuća klasa ima pod svojom kontrolom kako instrumente državne represije, tako i sredstva informiranja i sporazumijevanja, kao i obrazovni sustav. Ona je uz to oslobođena sudjelovanja u procesu proizvodnje, te joj

je pruženo obilje slobodnog vremena, a time i mogućnost intelektualnog i umjetničkog stvaranja. Na taj načinje vladajuća klasa u mogućnosti da svoje vlastite ideje i interese predstavlja kao općedruštvene, odnosno da ih nameće kao vladajuće. Klasna svijest potlačene klase, dakle, ima dvije osnovne komponente: vlastitu klasnu svijest koja proizlazi iz njezinog položaja i njezinih interesa, te mistificiranu klasnu svijest vladajuće klase koja joj je, svjesno i nesvjesno, nametnuta (Anon, 2012).

Slika 1. shematski je prikaz Marxove teorije društva. Dinamičke snage proizvodnje dolaze u sukob sa statičkim odnosima proizvodnje. Kad se ovaj sukob dovoljno zaoštri, nastupa klasna borba i revolucija, te se piramida društva ruši od vrha do dna. Odnosno, podjela rada rad sve više raščlanjuje. Institucija private imovine osigurava podjelu akumuliranog kapitala među različite vlasnike i time podjelu između kapitala i rada. Tako nastaju sukobi interesa među klasama, što rezultira revolucijom (Ekelund i Hebert, 1997).

Slika 1. *Marxova “društvena piramida” u kojoj struktura društva izvire iz temeljnih činjenica ekonomske proizvodnje*

Izvor: Ekelund, R. B. Jr., Hebert, J. F.: „Karl Marx i znanstveni socijalizam“. U: *Povijest ekonomske teorije i metode*. 3. izdanje, Zagreb, Gospodarska misao, str. 267

Marx je jezgrovito opisao ovaj dinamički proces društvenih promjena u svome predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije*:

“U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju

razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest. Na određenom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u proturječje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotad kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga, ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promjenom ekonomske osnove vrši se, sporije ili brže, prevrat čitave ogromne nadogradnje.” (“Predgovor Prilogu kritici političke ekonomije” Marx K. i Engels F., *Izabrana djela*, sv. I, str. 319-320 navedeno u Ekelund i Hebert, 1997).

Nikada neka društvena formacija ne propada prije no što budu razvijene sve proizvodne snage. Nikada novi odnosi proizvodnje ne nastupaju prije no što se materijalni uvjeti njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. (Ekelund i Hebert, 1997).

2.3. Osvrt na povijesnu podjelu rada i vlasništvo

Robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam karakterizirani su drugačijim oblikom ekonomskih odnosa, odnosno načina proizvodnje, te na temelju toga u svakome od njih vladaju drugačije zakonitosti. Robovlasništvo se temelji na potpunom vlasništvu vladajuće klase, ne samo nad sredstvima za proizvodnju, već i nad pripadnicima potlačene klase koji postaju samo *oruđe koje ispušta zvukove*, te u skladu s time za robovlasnike samo poseban vid sredstava za proizvodnju. Feudalizam se temelji na zemlji kao temeljnom sredstvu za proizvodnju, te strogoj vezanosti potlačene kmetske klase za zemlju, čiji dio proizvoda prisvaja klasa feudalaca. Do kapitalizma, pak, dolazi u trenutku u kojemu se susreću fizički slobodni ljudi (za razliku od robova i kmetova) lišeni ikakvih izvora primanja i ikakve imovine osim svoje radne snage, te pojedinci koji se nalaze u posjedu sredstava za proizvodnju. Prvi postaju najamni radnici, proletarijat prinuđen da fizičkim radom osigurava svoju egzistenciju; dok drugi postaju kapitalisti, koji na

temelju monopola nad sredstvima za proizvodnju, neproduktivno prisvajaju profit na temelju neplaćanja dijela rada radnika (Anon, 2012).

Prvi je oblik vlasništva plemensko vlasništvo. Ono odgovara nerazvijenom stupnju proizvodnje, na kojem narod živi od lova, ribolova, stočarstva ili u najboljem slučaju od zemljoradnje. Društveno uređenje ograničava se na proširenje porodice; patrijahalni poglavice plemena i njima podređeni članovi plemena. Podjela rada je potpuno prirodna; ona postoji jedino između spolova. Muškarac ratuje, ide u lov i ribolov, nabavlja sirovinu za hranu i za to potrebno oruđe. Žena se bavi kućom i pripremanjem hrane i odjeće, kuha, tka, šije. Svatko od njih je gospodar u svom području: muškarac u šumi, žena u kući. Svatko je vlasnik oruđa koje je sam izradio i kojim se služi: muškarac oružja, pribora za lov ili ribolov, žena pokućstva. Društvo je komunističko za nekoliko, često za mnogo porodica. Ono što se zajednički izrađuje i upotrebljava jest zajedničko vlasništvo: kuća, vrt, kajak. Ovdje jedino još postoji “vlasništvo stečeno vlastitim radom” (Marx i Engels, 1975).

Ali ljudi nisu zauvijek ostali na tom stupnju. Određenom broju najnaprednijih plemena najprije je bilo glavno zanimanje pripitomljavanje, a zatim uzgoj i njega stoke. Pastirska plemena izdvojila su se od ostale mase barbara: to je prva velika društvena podjela rada. Pastirska plemena proizvodila su ne samo više namirnica od ostalih barbara, već su proizvodila i druge namirnice. Oni su imali prednost pred ostalima ne samo u mlijeku, mliječnim proizvodima i mesu, nego i u vuni, kozjim koži i sve većim količinama prediva i tkanina. Time je prvi put omogućena redovna razmjena. Na prijašnjim stupnjevima mogle su se obavljati samo slučajne razmjene u okviru plemena. Naprotiv, ovdje, poslije izdvajanja pastirskih plemena, nalazimo gotove sve preduvjete za razmjenu između članova raznih plemena, za njezino usavršavanje i učvršćivanje kao redovne ustanove. Razmjenu je prvobitno obavljalo pleme s plemenom posredstvom starješina; ali kad su stada počela prelaziti u zasebno vlasništvo, sve više je prevladavala razmjena između pojedinaca, te je ona postala jedini oblik. A glavni artikl koji su pastirska plemena davala svojim susjedima u razmjenu bio je stoka; stoka je postala roba kojom su se mjerile sve druge robe i koja se svugdje rado primala u razmjenu za sve druge robe – ukratko

stoka je dobila funkciju novca i na tom stupnju služila je kao novac. Već u začetku robne razmjene razvila se potreba za novčanom robom (Marx i Engels, 1975).

Plemena se ujedinjavaju u jedan grad ugovorom ili osvajanjem. Građani države posjeduju moć samo u svojoj zajednici nad svojim robovima koji rade i već su zbog toga vezani za oblik općinskog vlasništva. To je zajedničko privatno vlasništvo aktivnih građana države, koji su primorani da nasuprot robovima ostanu u ovom prirodno nastalom udruženju. Klasni odnos između građana i robova je potpuno razvijen. Podjela rada je već razvijena. Nalazimo već suprotnosti između grada i sela, a unutar samih gradova suprotnost između industrije i pomorske trgovine (Marx i Engels, 1975).

Bogatstvo je raslo brzo, ali kao bogatstvo pojedinca; tkanje, obrada metala i drugi zanati, koji su se sve više odvajali, razvijali su sve veću raznolikost i vještinu proizvodnje. Tako raznoliku djelatnost nije više mogao obavljati jedan pojedinac; nastupila je druga velika podjela rada; obrt se odvojio od zemljoradnje. Neprekidno povećanje proizvodnje, a s njom i produktivnosti rada, podiglo je vrijednost ljudske radne snage; ropstvo je postalo bitan sastavni dio društvenog sistema. Podjelom proizvodnje na dvije velike glavne grane, zemljoradnju i zanatstvo, nastaje proizvodnja neposredno za razmjenu, robna proizvodnja; s njom se javlja trgovina ne samo u unutrašnjosti i na plemenskim granicama nego već i prekomorska trgovina. Vojskovođa, vijeće, narodna skupština, organi su društva koje se razvilo u vojnu demokraciju. Vojnu – jer su rat i organizacija za rat postale sada redovne funkcije narodnog života. Bogatstva susjeda izazivaju gramzivost naroda kod kojih se stjecanje bogatstva javlja kao jedan od prvih životnih ciljeva. Pljačkaški ratovi povećavaju moć vrhovnog vojskovođe, kao i moć nižih zapovjednika. Uobičajeni izbor nasljednika iz istih porodica postepeno prelazi u nasljednost koja se najprije podnosi, zatim zahtijeva, najzad uzurpira. Položen je temelj nasljednom kraljevstvu i nasljednom plemstvu (Marx i Engels, 1975).

Razvojem privatnog vlasništva nastaju ovdje isti odnosi koje ćemo ponovno naći kod modernog privatnog vlasništva, samo u proširenoj mjeri. S jedne strane koncentracija privatnog vlasništva veoma se brzo razvijala, počevši od građanskih ratova, s druge strane, pretvarenje sitnih plebejskih seljaka u proletarijat koji zbog

svog polovičnog položaja između imućnog građanina i roba, nije imao samostalan razvoj (Marx i Engels, 1975).

Posljednja stoljeća Rimskog carstva i barbarsko osvajanje toga carstva uništilo je masu proizvodnih snaga; obrađivanje zemlje je opalo, industrija propala, trgovina zamrla ili je nasilno prekinuta, gradsko i seosko stanovništvo se smanjilo. Takvi zatečeni odnosi i njima uvjetovan način organizacije osvajanja razvili su se u feudalno vlasništvo. Slično plemenskom i općinskom vlasništvu ono se opet osniva na zajednici kojoj se, međutim, ne suprostavljaju robovi kao u antičkom svijetu, nego sitni seljaci – kmetovi kao neposredno proizvođačka klasa. Istodobno, sa potpunom izgradnjom feudalizma nastaje i suprotnost prema gradovima. Hijerarhijska rasčlanjenost zemljišnog posjeda i s njim povezane naoružane družine, dale su plemićima moć nad kmetovima. Ta feudalna rasčlanjenost bila je isto tako jedno udruženje protiv podređene proizvođačke klase kao i antičko općinsko vlasništvo, samo je oblik udruženja i odnos prema neposrednim proizvođačima bio različit, jer su postojali različiti proizvodni odnosi. Tom feudalnom uređenju zemljišnog posjeda odgovaralo je u gradovima korporativno vlasništvo, feudalna organizacija zanata. Vlasništvo se ovdje sastojalo uglavnom u radu svakog pojedinca. Nužnost udruživanja protiv udruženog razbojničkog plemstva, potrebe zajedničkih tržišnih prostorija u ono vrijeme, kada je industrijalac bio istodobno i trgovac, porast konkurencije odbjeglih kmetova koji su pridolazili u rascvjetale gradove, feudalno uređenje cijele zemlje – sve je to prouzrokovalo cehove; postepeno uštedeni mali kapitali pojedinih obrtnika, razvili su sistem pomoćnika majstora i učenika, što je u gradu dovelo do slične hijerarhije kao i na selu. Glavni oblik vlasništva za vrijeme feudalne epohe sastojao se, dakle, s jedne strane iz zemljišnog posjeda i uz nj prikovanog kmetovskog rada, i s druge strane iz vlastitog rada sa malim kapitalom, koji je vladao radom pomoćnika majstora (Marx i Engels, 1975).

Kooperacija u procesu rada kakvu vidimo da prevladava u počecima kulture čovječanstva, počiva s jedne strane na zajedničkom vlasništvu uvjeta za proizvodnju, a s druge strane na tome što izolirani individuum nije bio kadar prekinuti pupkovinu kojom je bio vezan za svoje pleme ili zajednicu. I prema

jednom i prema drugom ona se razlikuje od kapitalističke kooperacije. Sporadična kooperacija u antičkom svijetu, srednjem vijeku i modernim kolonijama počiva većinom na ropstvu. Nasuprot tome, kapitalistička kooperacija unaprijed ima za pretpostavku slobodnog najamnog radnika koji svoju radnu snagu prodaje kapitalu. Njena pretpostavka je istovremena zaposlenost većeg broja radnika u istom procesu rada i polazna je točka kapitalističke proizvodnje. Budući da robna proizvodnja i robni promet jesu opća pretpostavka kapitalističkog načina proizvodnje, to i manufakturna podjela rada zahtijeva (Marx i Engels, 1975).

Kooperacija koja počiva na podjeli rada dobiva klasičan oblik u manufakturi. Radnici raznovrsnih, samostalnih zanata, kroz čije ruke neki proizvod mora proći dok potpuno nebude zreo, okupljaju se u jednoj radionici, pod komandom jednog kapitaliste. Na primjer, kočije su bile zajednički proizvod radova velikog broja nezavisnih zanatlija: kolara, sedlara, krojača, bravara, remenara, staklara, lakirera itd. U manufakturi, kočija sve ove zanatlije ujedini u jednoj radionici gdje istovremeno rade, dodajući jedan drugom svoj proizvod. Krojač, bravar, remenar itd., koji su zaposleni samo pri izradi kočija, postepeno gube naviku da svoj stari zanat rade u punom njegovom opsegu, a s tim gube i sposobnost za njega. Iz individualnog proizvoda samostalnog zanatlije, koji radi razne poslove, roba se pretvara u društveni proizvod, proizvod jednog skupa zanatlija, od kojih svaki stalno vrši samo jednu te istu djelomičnu operaciju. Stoga se rad podijeli. Da bi se podjela rada u okviru jedne manufakture izvela savršenije, cijepa se jedna te ista grana proizvodnje na razne, dijelom sasvim nove manufakture. Radnik koji doživotno vrši jednu te istu jednostavnu operaciju pretvara cijelo svoje tijelo u automatski organ, zbog čega troši na nju manje vremena. Zbog toga se u usporedbi sa samostalnim zanatom, proizvodi više za manje vremena, odnosno povećava se proizvodnost rada (Marx i Engels, 1975).

2.4. Opredmećenje i otuđenje

Predmet koji proizvodi rad, njegov proizvod, suprostavlja se njemu kao tuđe biće, kao sila nezavisna od proizvođača. Proizvod rada jest rad koji se fiksira u jednom predmetu, koji se postvario. To je opredmećenje rada. U određenju da se radnik prema proizvodu svog rada odnosi kao prema tuđem predmetu leže sve

konzekvencije. Jer prema toj pretpostavci je jasno: ukoliko radnik više izradi, utoliko moćniji postaje tuđi, predmetni svijet, koji on stvara sebi nasuprot, utoliko postaje siromašniji on sam. Radnik dakle stavlja svoj život u predmet, ali sad život ne pripada više njemu, nego predmetu. Radnik postaje utoliko siromašniji ukoliko proizvodi više bogatstva, ukoliko njegova proizvodnja dobiva više na moći i opsegu. Radnik postaje utoliko jeftinija roba ukoliko stvara više robe (Marx i Engels, 1975).

Aktivnost jedne osobe postaje aktivnost druge osobe, vlasnika; ona se otuđuje od osobe koja je obavlja. Tako život jedne osobe, sva njena dostignuća, sve što njen život čini posebnim unutar života čovječanstva, ne samo da su svedeni na rad, surovi preduvjet opstanka, nego se sasvim otuđuju u aktivnost koju obavlja kupac tog rada. U kapitalizmu, arhitekti, inženjeri, radnici, nisu graditelji; graditelj je čovek koji kupuje njihov rad. Njihovi projekti, proračuni i pokreti njima su strani. Njihova živa aktivnost, sva njihova dostignuća, pripadaju njihovom kupcu (Perlman, n.d.).

Radna snaga je roba koju njen vlasnik “najamni radnik” prodaje kapitalu. Zašto je prodaje? Da bi živio (Marx i Engels, 1979).

3. EKONOMSKA OSNOVA OTUĐENJA GRAĐANSKOG SVIJETA

3.1. Roba

Bogatstvo društva u kojem vlada kapitalistički način proizvodnje, pojavljuje se kao “golema zbirka roba”, a pojedinačna roba pojavljuje se kao njegov osnovni oblik. Roba je prije svega vanjski predmet, stvar koja svojim svojstvima zadovoljava ljudske potrebe ma koje vrste. Svaka stvar cjelina je mnogih svojstava, te je stoga na razne strane upotrebljiva (Marx i Engels, 1979).

Roba, tvrdi Marx, ima dva svojstva: upotrebnu vrijednost i razmjensku vrijednost (“Kapital I” Marx K., str. 44 navedeno u Wheen, 2009).

Korisnost neke stvari čini tu stvar upotrebnom vrijednošću. Kad promatramo upotrebne vrijednosti, uvijek pretpostavljamo njihovu kvalitativnu određenost. Upotrebna vrijednost ostvaruje se samo upotrebom ili trošenjem (Marx i Engels, 1979).

Razmjenska vrijednost ispoljava se prije svega kao kvantitativni odnos, kao razmjer u kojem su uporabne vrijednosti jedne vrste razmjenjuju za uporabne vrijednosti druge vrste. Neka roba, npr. 1 quarter pšenice razmjenjuje se za x masti za obuču ili za y svile, ili za z zlata itd., jednom riječju za druge robe u najrazličitijim vrijednostima. Pšenica ima dakle raznolike razmjenske vrijednosti, a ne samo jednu jedinu (Marx i Engels, 1979).

Roba uz upotrebnu, dakle, mora imati i prometnu vrijednost – razmjer u kojemu se jedna vrsta robe razmjenjuje za neku drugu vrstu robe. Stvar lišena jedne od ove dvije vrijednosti (kao npr. zrak) ne može biti roba. S obzirom da različite robe predstavljaju sasvim različite kvalitete koji su na prvi pogled nemjerljivi, postavlja se pitanje na koji ih je uopće način moguće staviti u međusobni odnos i njega izraziti na kvantitativan način. Očito je da u svim različitim vrstama roba postoji neka temeljna zajednička veličina zahvaljujući kojoj je moguće različite vrste roba svesti na „zajednički nazivnik” (Anon, 2012).

Upotrebljivost predmeta dovoljno je očita: ugljen nas grije, kruh nas hrani. Kad bi razmjenska vrijednost bila mjera upotrebljivosti, štruca kruha nalagala bi daleko višu cijenu od, recimo, blještavo skrojena svilenog prsluka, što očito nije slučaj. Kako se onda uspostavlja razmjenska vrijednost? (Wheen, 2009).

3.2. Radna teorija vrijednosti

Marx pronalazi činjenicu da svaka roba predstavlja utjelovljenje apstraktnog ljudskog rada – ljudske energije, mišića i živaca. Stoga prirodna mjera vrijednosti robe postaje kvantitativna mjera za uloženi rad – to je vrijeme tijekom kojega je trajala proizvodnja neke robe (radi se o društveno potrebnoj količini radnog vremena; količini vremena potrebnoj za proizvodnju robe u skladu s postojećim stupnjem razvoja proizvodnih snaga na razini društva) (Anon, 2012).

Uzmimo stoga dvije vrste robe, npr. pšenicu i željezo. Kakav god bio odnos njihove razmjene, on se uvijek može prikazati u obliku jednačbe u kojoj se zadana količina pšenice izjednačava sa nekom količinom željeza, npr. 1 kvarter pšenice = a centi željeza. Što nam govori ta jednačba? Da u dvije različite stvari postoji nešto različito jednake veličine, kako u 1 kvarteru pšenice, tako i u a centi željeza. Obje su, dakle, jednake nečem trećem, što samo po sebi nije ni jedno ni drugo. Svako od njih, ukoliko je vrijednost razmjene, mora se dakle moći svesti na nešto treće (Marx i Engels, 1979).

Jedan zajednički element koje robe dijele jest to da su one proizvod rada. Zato vrijednost predmeta mora odražavati količinu rada “zaleđenog” u njemu – rada koji je neposredno uključen u izradu predmeta, kao i rada koji je proizveo strojeve upotrijebljene u radionici, te rada utrošenog na dobavljanje sirovina. Marx je ubrzo dodao kako on misli na “društveno potrebno radno vrijeme”, tj. na sate koji su prosječnom radniku potrebni da završi taj posao. Jer bi inače netko mogao zaključiti da bi roba koju bi načinili šeprtljavi ili lijeni radnici bila vrednija jer bi njezina proizvodnja dulje trajala (Wheen, 2009).

Prema tome, veličinu vrijednosti neke upotrebne vrijednosti određuje samo količina društveno potrebnog rada. Robe koje sadrže podjednako velike količine rada, imaju zbog toga i vrijednosti iste veličine. Zbog toga bi veličina vrijednosti neke robe bila

postojana, stalno jednaka. Ali se to mijenja sa svakom promjenom u proizvodnoj snazi rada. Proizvodnu snagu rada određuju razne okolnosti, između ostalog prosječni stupanj vještine radnika, stupanj razvitka znanosti i njezine tehničke primjenjivosti, društvena organizacija procesa proizvodnje, opseg i djelotvornost sredstava za proizvodnju i prirodne okolnosti. Npr. dijamanti se rijetko nalaze u zemljinoj kori i stoga njihovo nalaženje stoji prosječno mnogo radnog vremena. Iz toga proizlazi da oni u malenom opsegu predstavljaju mnogo rada. Da su rudna polja bogatija, ista bi se količina rada predstavila u više dijamanta i njihova bi vrijednost pala. Uzmogne li se ugljen sa malo rada pretvarati u dijamant, može njegova vrijednost pasti ispod vrijednosti cigle. Što je veća proizvodna snaga rada, to se manje radnog vremena zahtijeva za izradu nekog artikla, to je manja masa rada kristalizirana u njemu, to je manja njegova vrijednost (Marx i Engels, 1979).

3.3. Fetišizam robe

Baš kao što robe imaju dvojaki karakter, posjedujući i upotrebnu i razmjensku vrijednost, tako i sam rad ima dvostruku narav. Upotrebna je vrijednost stvorena “konkretnim” ili “korisnim” radom, koji Marx definira kao “produktivnu aktivnost određene vrste, koja se dalje razvija sa određenim ciljem”. Razmjenska vrijednost proizlazi iz “apstraktnog” ili “nediferenciranog” rada, koji se mjeri isključivo u kategorijama njegova trajanja (dani, sati i sl.) (“Kapital I” Marx K., str. 63 navedeno u Wheen 2009).

Između korisnog i apstraktnog rada prisutna je inherentna napetost. Netko tko je krojač(-ica) mogao bi npr., pokušati izraditi najotporniji kaput. Međutim, ako je kaput previše otporan, kupac se više nikad ne treba vratiti da bi kupio zamjenski, čime ugrožava krojačevu djelatnost. Potreba da se stvori upotrebna vrijednost nalazi se stoga u sukobu s potrebom da se nastavi stvarati razmjenska vrijednost (Wheen, 2009).

Da bi ilustrirao ta dva aspekta rada, Marx koristi relativne vrijednosti kaputa i oprilike 18 metara tkanine. “Vrijednost tkanine kao robe”, piše on, “stoga se izražava, u obliku robe kaputa, vrijednost jedne robe u upotrebnoj vrijednosti druge. U upotrebnoj vrijednosti tkanina je stvar na osjet različita od kaputa, kao vrijednost ona je jednaka kaputu i stoga izgleda kao kaput.” Kao uporabna vrijednost, tkanina

je nešto opipljivo drugačije od kaputa; međutim kao vrijednost ona je u stvarnosti ista stvar, izraz apstraktnog rada. “Tako dobiva vrijednosni oblik različit od prirodnog.” Jedina analogija koju Marx pronalazi za tu bizarnu preobrazbu jest maglovito carstvo religije: “Ovdje se proizvodi ljudske glave pokazuju kao samostalni likovi, koji se, opskrbljeni vlastitim životom, nalaze u međusobnom odnosu i u odnosu spram ljudi. U svijetu robe tako se ponašaju proizvodi ljudskih ruku. To nazivam fetišizmom robe, koji prijanja uz proizvode rada čim se počne proizvoditi kao robu...” (“Kapital I” Marx K., str. 75 navedeno u Wheen 2009).

U religioznom smislu, fetiši su predmeti koji se obožavaju zbog njihovih tobožnjih natprirodnih moći, kao što se činilo sa posmrtnim ostacima svetaca u srednjovjekovnoj Europi. U kapitalističkoj ekonomiji fetišizam je uvjerenje da roba ima neku mističnu vrijednost. Kao i kod kostiju svetaca, riječ je o opsjeni (Wheen, 2009).

4. ZAKONITOSTI KAPITALISTIČKOG NAČINA PROIZVODNJE

4.1. Proizvodnja, raspodjela, razmjena

Predmet o kom raspravljamo jest, prije svega, materijalna proizvodnja (Marx i Engels, 1979). U proizvodnji članovi društva prilagođavaju (izrađuju, oblikuju) proizvode prirode ljudskim potrebama; raspodjela određuje u kojem razmjeru pojedinac ima udjela u tim proizvodima; razmjena mu dostavlja posebne proizvode za koje on ima volju da razmjeni dio, koji mu je pripao raspodjelom; najzad, u potrošnji postaju proizvodi predmetom užitka, individualnog prisvajanja. Proizvodnja izrađuje predmete koji odgovaraju potrebama; raspodjela ih raspoređuje prema društvenim zakonima; razmjena ponovno razdjeljuje prema pojedinačnoj potrebi ono što je već razdjeljeno; najzad, u potrošnji proizvod izlazi iz društvenog kretanja, on postaje neposredno predmet i sluga pojedinačne potrebe i zadovoljava je u užitku. Tako se proizvodnja pojavljuje kao polazna točka, potrošnja kao završna točka, a raspodjela i razmjena kao sredina (Marx i Engels, 1977).

Proizvodnju određuju opći prirodni zakoni; raspodjelu društvena slučajnost, pa ona stoga može utjecati na proizvodnju manje ili više povoljno; razmjena stoji između jedne i druge kao formalno društveno kretanje, a završni čin potrošnje koji je krajnja svrha, leži izvan ekonomije, osim ukoliko ne djeluje natrag na polaznu točku i ponovo otvara čitav proces (Marx i Engels, 1977).

I tako se ustvari prva razmjena pojavljuje kao razmjena suviška, koja ne obuhvaća i ne određuje cjelinu proizvodnje. To je postojeći suvišak jedne ukupne proizvodnje, koja leži izvan svijeta razmjenskih vrijednosti. Na površinu se ispoljava kao postojeći svijet roba (Marx i Engels, 1977).

4.2. Opća formula kapitala – “Zakon o višku vrijednosti”

Ako stolar proda stol i uporabi novac da bi kupio vreću pšenice, te se transakcije mogu opisati formulom R-N-R – roba (R) je pretvorena u novac (N) koji se potom ponovno pretvara u drugu robu. Međutim, postoji jedan drugi oblik protoka robe, koji sve više prevladava u industrijskom kapitalizmu, koji se može iskazati kao

N-R-N. Kapitalist rabi novac kako bi kupio različitu robu – radnu snagu, sirovine, strojeve – koja proizvodi novu robu koja se potom prodaje (Wheen, 2009).

Novac kao novac i novac kao kapital razlikuju se isprva samo različitim oblikom svoga prometa. Neposredni oblik robnog prometa je R-N-R, pretvaranje robe u novac i ponovno pretvaranje novca u robu, prodavanje radi kupovanja. Ali pored ovog oblika nalazimo i drugi, specifično različit oblik N-R-N, pretvaranje novca u robu i ponovno pretvaranje robe u novac, kupovanje radi prodavanja. Novac, koji u svom kretanju opisuje ovaj posljednji krug, pretvara se u kapital, postaje kapital, pa je već i po svojoj odredbi kapital (Marx, 1978).

Pogledajmo izbliza promet N-R-N. Kao i robni promet on prolazi kroz dvije suprotne faze. U prvoj fazi, N-R, kupovini, pretvara novac u robu. U drugoj fazi, R-N, prodaji, roba se vraća u oblik novca. Rezultat kojim se čitav process okončava je razmjena novca za novac, N-N. Kad za 100£ kupim 2.000 funti pamuka, preprodam za 110£, onda sam na kraju krajeva razmijenio samo novac za novac. Međutim sad je očividno da bi prometni proces N-R-N bio bez smisla i sadržaja ako bi se ovim zaobilaznim putem razmjenjivale dvije jednake novčane vrijednosti, dakle npr. 100£ za 100 funti. Novac je opisao originalno kretanje, sasvim drugačije vrste nego u robnom prometu. Važno je dakle da se okarakteriziraju razlike između kružnih tokova N-R-N i R-N-R., to će ujedno otkriti i bitnu razliku koja se krije iza tih formalnih procesa (Marx, 1978).

Oba kružna toka rastavljaju se na iste dvije suprotne faze, na R-N, prodaju, i na N-R kupovinu. Oba kružna toka jedinstvo su trojice ugovarača, od kojih jedan samo prodaje, drugi samo kupuje, a treći naizmjenice kupuje i prodaje. Ali ono što već od početka razdvaja ova dva kružna toka je obrnuti redoslijed suprotnih faza prometa. Robni promet počinje prodajom, završava kupovinom, dok promet novca kao kapitala počinje kupovinom, a završava prodajom. Tamo je roba, ovdje je novac polazna i završna točka kretanja (Marx, 1978).

U prometu R-N-R novac se na kraju pretvara u robu koja skuži kao upotrebna vrijednost. U suprotnom obliku, N-R-N, kupac izdaje novac da bi kao prodavač primio novac. On pušta novac iz ruke sa namjerom da ga se ponovno dočepa. Zato

je njegov novac samo predujmljen. Vraćanje novca na njegovu polaznu točku ne zavisi od toga da li se roba prodaje skuplje no što je bila kupljena. Ova okolnost utječe samo na veličinu novčane sume koja se vraća. U ovome je, dakle primjetna razlika između novca kao kapitala i njegovog prometa kao prostog novca (Marx, 1978).

Kružni tok R-N-R polazi od krajnje točke neke robe, a završava sa krajnjom točkom neke druge robe, koja ispada iz prometa i upada u potrošnju. Otuda je njegov krajnji cilj potrošnja, zadovoljavanje potreba, jednom riječju upotrebna vrijednost. Naprotiv, kružni tok N-R-N polazi od novca i na kraju se vraća na istu krajnju točku. Otuda je sama prometna vrijednost, ona pobuda koja pokreće i cilj koji ga određuje (Marx, 1978).

U robnom prometu, obje krajnje točke imaju isti ekonomski oblik. I jedna i druga su roba. Uz to još su i robe jednake veličine vrijednosti. Ali one su kvalitativno različite upotrebne vrijednosti, npr. žito i odijelo. Bit kretanja ovdje sačinjava razmjena proizvoda, razmjena materijala u kojima je utjelovljen društveni rad. Drugačije je u proteku N-R-N. Obje krajnje točke imaju isti ekonomski oblik. Obje su novac, dakle kvalitativno iste upotrebne vrijednosti, jer je novac preobraženi lik roba, lik u kojem su njihove posebne upotrebne vrijednosti nestale. Novčana suma se može od novčane sume razlikovati samo veličinom. Otuda proces N-R-N ne crpe svoj sadržaj iz neke kvalitativne različitosti svojih krajnjih točaka, jer su obje novac, već iz njihove kvantitativne različitosti. Na kraju se iz prometa izvlači više novaca no što je u početku u njega bilo ubačeno. Pamuk kupljen za 100£ prodava se opet za npr. 100+10£, ili 110£. Zbog toga je potpuni oblik ovog procesa N-R-N', gdje je $N' = N + \Delta N$, gdje je N' početna svota plus prirast. Tu dobit ili povećanje izvorne vrijednosti nazivam – viškom vrijednosti. Otuda se prvobitno predujmljena vrijednost u prometu, ne samo održava nego i mijenja svoju veličinu, dodaje sebi višak vrijednosti, drugim riječima oploduje se. A ovo kretanje pretvara nju u kapital (Marx, 1978).

Ponavljjanje prodaje radi kupovine nalazi svoju granicu i završetak izvan prometnog procesa, u potrošnji, u zadovoljavanju određenih potreba. Naprotiv, u kupovanju radi prodavanja početak je isti kao i završetak, tj. novac se ne izvlači iz prometnog

procesa zbog “oplođivanja” vrijednosti. Na kraju kretanja kružnog toka, novac se opet javlja kao njegov početak. Otuda kapitalovom kretanju nema granica. Prema tome je $N-R-N'$ stvarno opća formula kapitala (Marx, 1978).

Što važi za trgovački kapital, važi još i više za kamatonosni kapital. Kod trgovačkog kapitala imamo barem kretanje prometa, kupovinu i prodaju, kao posrednika među krajnjim točkama kružnog toka. Kod kamatonosnog kapitala oblik $N-R-N'$ skraćen je na krajnje točke između kojih ne stoji ništa, na $N-N'$, na novac koji se razmjenjuje za više novca (Marx, 1978).

Kao svjestan nosioc ovog kretanja, vlasnik novca postaje kapitalist. Njegova ličnost ili bolje reći njegov džep, polazna je i povratna točka novca. Sve veće prisvajanje apstraktnog bogatstva, jedini je cilj njegovih operacija. Ovaj nagon za apsolutnim bogaćenjem, zajednički je i kapitalisti i lovcu na blago. Ali lovac na blago je lud kapitalista, dok je kapitalist racionalan lovac na blago. Neumorno oplođivanje vrijednosti, kojem lovac na blago teži da postigne na način da novac izvuče iz prometa, pametniji kapitalist novac opet pušta u promet. Vrijednost je dobila ono tajno svojstvo da rađa vrijednost, jer je vrijednost (Marx, 1978).

4.3. Proturječnost opće formule kapitala

Prometni oblik u kome se novac preobražava u kapital, proturječan je svim zakonima robe, vrijednosti, novca i samog prometa. Ono što ga razlikuje od robnog prometa je obrnuti red kojim teku ista dva suprotna procesa, kupovina i prodaja. To nije sve. Ovaj obrnuti redoslijed postoji samo za jednog od trojice poslovnih prijatelja koji jedan s drugim trguju. Kao kapitalist kupujem robu od A i preprodajem ju B-u, dok kao prost vlasnik robe prodajem robu B-u, a onda kupujem robu od A (Marx, 1978). Za poslovne prijatelje A i B ova razlika ne postoji. Oni istupaju samo kao kupac i prodavač robe.

4.4. Teorija nadnica

Zastupnici iluzije po kojoj višak vrijednosti potiče iz nominalnog povećanja cijene ili iz prodavačeve privilegije da robu preskupo prodaje, polaze od pretpostavke da ima jedna klasa koja samo kupuje, a ne prodaje. Postojanje takve klase je još neobjašnjivo. Neka vlasnik robe A podvali svojim kolegama B-u i C-u. A proda B-u

vino koje vrijedi 40£ i dobije u razmjeni žito koje vrijedi 50£. A je svojih 40£ pretvorio u 50£, od manje novaca je napravio više novaca i pretvorio je svoj novac u kapital. Pogledajmo stvar izbliza. Prije razmjene smo imali ukupnu vrijednost 90£, poslije razmjene 90£; vrijednost koja se obrće nije se ni za atom povećala, samo se njena raspodjela među A-om i B-om izmijenila. Na jednoj se strani pokazuje višak vrijednosti, ono što je na drugoj strani manjak vrijednosti. Očito je da se suma vrijednosti ne može povećati promjenom njihove raspodjele. Razmjenjuju li se ekvivalenti, neće postojati višak vrijednosti, a razmjenjuju li se neekvivalenti, ni onda neće postojati višak vrijednosti. Robna razmjena ne stvara vrijednost (Marx, 1978).

Da bi iz potrošnje neke robe naš vlasnik novca mogao izvlačiti vrijednost, mora ga zadesiti sreća da na tržištu pronade robu čija bi upotrebna vrijednosti imala svojstvo da bude izvor vrijednosti. Takvu naročitu robu vlasnik novca i nalazi na tržištu – ta je roba radna sposobnost ili radna snaga. Na tržištu on se susreće sa vlasnikom radne snage, te njih dvojica stupaju u međusobni odnos kao ravnopravni vlasnici robe; jedan kao kupac, a drugi prodavač. Dakle, prema općoj formuli kapitala, N-R-N, kapitalist rabi novac kako bi kupio različitu robu – radnu snagu, sirovine, strojeve – koja proizvodi novu robu koja se potom prodaje (Marx, 1978).

Rad je roba koju je radnik prodao drugom. Proizvod njegovog rada nije, prema tome, cilj njegovog rada. Ono što radnik za sebe proizvodi, nije svila koju tka, nije zlato koje iz rudnika vadi. Što on za sebe proizvodi to je najamnina, a svila i zlato pretvaraju se za njega u određenu količinu sredstava za život (Marx i Engels, 1979).

Kako se određuje vrijednost radne snage? Vrijednost radne snage, kao i vrijednost svake druge robe, se određuje vremenom potrebnim za njezinu proizvodnju. Dakle, egzistencija žive individue je pretpostavka za proizvodnju radne snage. Za svoje održavanje, živioj je individui potrebna određena suma životnih sredstava; drugim riječima, vrijednost radne snage je vrijednost životnih sredstava potrebnih za održavanje njena vlasnika u normalnom životu. Vlasnik radne snage je smrtan. Radne snage koje istrošenost i smrt odvlače sa tržišta, moraju se stalno zamjenjivati bar jednakim brojem novih radnih snaga. Suma životnih sredstava obuhvaća dakle i životna sredstva radničke djece, da se rasa ovih osobitih vlasnika robe ovjekovječuje

na robnom tržištu. Troškovi obrazovanja radne snage također ulaze u obujam vrijednosti, kako bi radna snaga postala okretna i sposobna u određenoj grani rada. Možemo zaključiti, da se vrijednost radne snage svodi na vrijednost neke određene sume životnih sredstava. Ta vrijednost se mijenja kad se mijenja i vrijednost tih životnih sredstava (Marx, 1978).

4.5. Eksploatacija rada

“U onom prvobitnom stanju stvari”, napisao je Adam Smith u *Bogatstvu naroda* (1776), “koje prethodi i prisvajanju zemljišta i akumulaciji kapitala, cijeli proizvod pripada radniku. Nema ni vlasnika zemlje, ni poslodavca da s njim dijele proizvod.” (Wheen, 2009).

Marx otkriva jednu specifičnost, koja je do tada bila nepoznata u povijesti političko-ekonomske znanosti, tj. da je radna snaga takva vrsta robe, ako radnik, npr. radi 8 sati, on za 4 sata sa svojim društveno priznatim radom može stvoriti dio novostvorene vrijednosti koja će mu osigurati biološku i kulturnu reprodukciju, njega i njegove obitelji, pa se postavlja fundamentalno pitanje. Radnik radi 8 sati, za 4 sata je osigurao svoju egzistenciju, što je sa ostala 4 sata? Prema njemu je to višak vrijednosti koji prisvaja kapitalist, pa na ovom višku vrijednosti počiva cijelokupan kapitalistički system, kako njegova baza, tako i njegova nadogradnja (Anon, 2012).

Marx je problem objasnio ovako. Vrijednost se radne snage može podijeliti na iznos nužan za uzdržavanje rada i na iznos iznad toga. Prvi, kojega je Marx nazvao “društveno potrebnim radom”, određuje razmjensku vrijednost samoga rada – njegovu nadnicu. Drugi, nazvan “viškom vrijednosti” prisvaja kapitalist. Marx je jasno rekao da kapitalizam nebi mogao postojati kad radnik nebi mogao proizvoditi veću vrijednost nego što su njegove potrebe uzdržavanja: “Kapitalist nebi imao interesa zapošljavati radnike kad od prodaje njihovih proizvoda nebi očekivao više nego što je nužno da bi nadoknadio kapital, koji je dao kao predujam za nadnice i nebi imao interesa da radije uloži veliku nego malu sumu novaca kad njegov profit nebi bio razmjeran opsegu uloženog kapitala.” (“Kapital I” Marx K., str. 565 navedeno u Wheen 2009).

Ovaj višak vrijednosti ne nastaje u razmjeni nego u proizvodnji. Stoga je cilj proizvodnje, sa stajališta kapitalista, ostvariti višak vrijednosti iz svakog radnika. Marx misli na to kad kaže “eksploatacija rada”. Eksploatacija postoji jer dodatna vrijednost, koju pridonosi rad, ekspropriira kapitalist. Ne nastaje višak vrijednosti zbog toga što bi radnik bio manje plaćen nego što vrijedi, već zbog toga što on proizvodi više nego što vrijedi. Budući da taj dodatni iznos ekspropriiraju vlasnici zemlje i kapitala, višak se vrijednosti može promatrati kao zbroj neradnih udjela u dohotku (tj. rente, kamate i profita) (“Kapital I” Marx K., str. 613 navedeno u Wheen 2009).

4.6. Prvobitna akumulacija

Novac i roba nisu unaprijed kapital, kao što nisu ni sredstva za proizvodnju ni životna sredstva. Oni se moraju pretvarati u kapital. Pretvaranje se može izvršiti jedino pod određenim okolnostima: dvije vrste vlasnika moraju stupiti u dodir; s jedne strane vlasnici novca, sredstava za proizvodnju i životnih sredstava, koji hoće da vrijednost kojom gospodare, oplode kupovinom tuđe radne snage; s druge strane slobodni radnici, prodavači radne snage, dakle rada. Radnici slobodni u dvostrukom smislu: da sami ne spadaju u sredstva za proizvodnju, kao kmetovi ili robovi, niti da sredstva za proizvodnju njima pripadaju, kao što je slučaj kod samostalnog seljaka, nego su oni, naprotiv, svega toga oslobođeni. Ovom polarizacijom robnog tržišta dati su osnovni uvjeti kapitalističke proizvodnje (Marx, 1978).

Takozvana prvobitna akumulacija nije, dakle, ništa drugo već povijesni process odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju. Ekonomska struktura kapitalističkog društva proizišla je iz ekonomske strukture feudalnog društva. Raspadanje ovog drugog oslobodilo je elemente prvog. Neposredni proizvođač, radnik, mogao je raspolagati svojom ličnošću tek onda kad je prestao biti vezan za zemlju i kad nekom drugom više nije bio kmet ili podložnik. Tako se povijesno kretanje, koje pretvara proizvođače u najamne radnike, pokazuje, s jedne strane, kao njihovo oslobođenje od feudalne vlasti. S druge strane, oni postaju prodavači sami sebe tek kad im se otmu sva njihova sredstva za proizvodnju i sva jamstva za opstanak, koja su im pružale feudalne ustanove. Industrijski kapitalisti, ti novi

vladari, morali su potisnuti sve zanatlije i feudalne vlasnike, koji su u svojim rukama držali izvore bogatstva (Marx, 1978).

Pretvaranje privatnog vlasništva mnogih u masovno vlasništvo malobrojnih, tj. eksproprijacija velike narodne mase od zemlje, životnih sredstava i sredstava za rad, čini povijest kapitala (Marx, 1978).

4.7. Akumulacija kapitala

Ponovno pretvaranje viška vrijednosti u kapital zove se akumulacija kapitala. Pogledajmo ovaj proces sa stajališta jednog kapitaliste. Recimo da je jedan tvorničar pređe predujmio kapital od 10 000£, od kojih $\frac{4}{5}$ u pamuku, mašinama itd., a $\frac{1}{5}$ u najamnini. Neka godišnje proizvede pređe u vrijednosti od 12 000£. Ako je stopa viška vrijednosti 100%, višak vrijednosti je 2 000£. Da bi novu sumu pretvorio u kapital, tvorničar pređe mora – ako sve druge okolnosti ostanu iste – od toga predujmiti $\frac{4}{5}$ u kupovinu pamuka itd., a $\frac{1}{5}$ u kupovinu novih prelača. Zatim novi kapital od 2 000£ funkcionira u predionici i sa svoje strane donosi višak vrijednosti od 400£. I jednu i drugu sumu kapitalista ulaže u kupovinu roba, koje mu omogućavaju da iznova započne sa proizvodnjom svojega artikla. Da bi se kapital akumulirao, mora se jedan dio viška vrijednosti pretvarati u kapital (jedan dio kapitalist troši kao osobnu potrošnju) (Marx, 1978).

Prvobitni kapital od 10 000£ je kapitalista stekao ili svojim radom ili je naslijedio od svojih predaka, dakle, nije nam poznato. Sasvim je drukčije sa dodatnim kapitalom od 2 000£. Proces njegovog postanka točno nam je poznat. On je kapitalizirani višak vrijednosti. Od svog samog početka, on ne sadrži ni jedan atom vrijednosti koji ne potiče od tuđeg neplaćenog rada. Kad jednim dijelom tog akumuliranog kapitala, kapitalistička klasa kupuje radnu snagu, to je još uvijek stari postupak osvajača koji od pobijeđenih kupuje robu novcem koji je od njih oteo (Marx, 1978).

Pretpostavka za akumulaciju prvog dodatnog kapitala od 2 000£, bila je suma vrijednosti od 10 000£ koju je kapitalist predujmio i koja mu pripada na osnovi njegovog “prvobitnog rada”. Za drugi dodatni kapital od 400£ pretpostavka je, naprotiv, samo prethodna akumulacija kapitaliziranog viška vrijednosti. Posjedovanje prošlog neplaćenog rada, ispoljava se sada kao uvjet za prisvajanje

živog neplaćenog rada u sve većem obujmu. Što je kapitalist više akumulirao, to više može akumulirati. Razmjena ekvivalenata toliko se izvitoperila, da je razmjena sada samo prividna. Tako odnos između kapitalista i radnika postaje sve više privid koji spada u prometni proces. Forma je stalno kupovanje i prodavanje radne snage jer ju kapitalist neprestalno prisvaja bez ekvivalenta (Marx, 1978).

Početno pretvaranje novca u kapital je skladu sa ekonomskim zakonima robne proizvodnje i sa pravom vlasništva, pa ipak ono sa sobom donosi:

- a) da proizvod pripada kapitalistu, a ne radniku
- b) da vrijednost toga proizvoda sadrži višak vrijednosti koji je radnika stajao rada, a kapitalistu ništa, a koji zakonom ipak postaje vlasništvo kapitaliste
- c) da je radnik održao svoju snagu i da je ponovno može prodati (Marx, 1978).

Kad proizvod pripada proizvođaču i kad on, razmjenjujući ekvivalent za ekvivalent, proizvođač se može bogatiti samo osobnim radom. U kapitalističkoj proizvodnji, društveno bogatstvo u sve većoj mjeri postaje vlasništvo onih koji su u poziciji da iznova prisvajaju neplaćen rad drugih. Ovaj rezultat postaje neizbježan čim radnik slobodno prodaje svoju radnu snagu kao robu, tada se zakoni robne proizvodnje pretvaraju u zakone kapitalističke proizvodnje (Marx, 1978).

5. DINAMIKA KAPITALISTIČKOG KRETANJA

5.1. Struktura kapitala

Sastav kapitala dijeli se na postojani kapital (vrijednost sredstava za proizvodnju) i na promjenjivi (vrijednost radne snage, tj. sumu najamnina). Između jednog i drugog postoji tijesan međusobni odnos. Taj odnos postojanog i promijenjivog kapitala Marx naziva “organski kapital” (Marx, 1978).

Porast kapitala uključuje i porast njegovog promjenjivog sastavnog dijela, odnosno radne snage. S obzirom da kapital svake godine proizvodi višak vrijednosti; s obzirom da je svake godine taj priraštaj sve veći, jer raste obujam kapitala; pod utjecajem nagona za bogaćenjem npr. otvaranje novih tržišta; akumulacione potrebe kapitala mogu premašiti broj radnika; potražnja za radnicima premašuje njihovu ponudu i uslijed toga najamnine rastu. Ipak, više ili manje povoljne okolnosti u kojima se radnici održavaju i množe, ni u čemu ne mijenjaju karakter kapitalističke proizvodnje. Reprodukcija radne snage, koja se neprekidno mora pripojavati kapitalu kao sredstvo za oplodivanje vrijednosti, u stvari je jedan moment reprodukcije samog kapitala. Akumulacija kapitala znači, dakle, umnožavanje proletarijata (Marx, 1978).

Kao što smo vidjeli, priroda najamnine zahtijeva da radnik stalno daje određenu količinu neplaćenog rada. Povećanje najamnine znači, u najboljem slučaju, samo smanjivanje količine neplaćenog rada koji radnik mora dati. To se smanjivanje količine neplaćenog rada, nikad nemože produžiti do točke na kojoj bi se ugrozio sam sistem. Poraste li stopa najamnine toliko da kapitalistova dobit padne ispod prosječnog profita, onda on prestaje zapošljavati ili zapošljava pod uvjetima manje najamnine. U ovom slučaju je očigledno sa smanjivanje neplaćenog rada nikako ne ometa širenje vladavine kapitala. Kada akumulacija opada, cijena rada pada ponovo na nivo koji odgovara potrebama oplodivanja kapitala (Marx, 1978).

John Bellers je još 1696. Rekao: “Mogao bi kogod imati 100 000 ekeri zemlje i isto toliko funti novaca i isto toliko stoke, šta bi taj čovjek bez radnika bio drugo nego i sam jedan radnik? I pošto su radnici ti koji ljude bogate, onda što više radnika, to

više bogataša... Rad siromahov, rudnik je bogatašev.” (“Proposals for raising etc.”, Bellers J., str. 2 navedeno u Marx 1978).

Povećanje kapitala zahtijeva i povećanje proizvodnih sposobnosti rada, odnosno da manja količina rada bude u mogućnosti proizvesti veću količinu proizvoda. Masa sredstava za proizvodnju sa kojima radnik funkcionira, treba se uvećati (Marx, 1978).

Povećanje radne snage je posljedica akumulacije kapitala, a povećanje sredstava za proizvodnju je uvijet za porast proizvodnosti rada. Npr.: uz manufakturnu podjelu rada i primjenu mašina prerađuje se za isto vrijeme više sirovina. U proces rada ulazi, dakle, veća masa sirovina i pomoćnih materijala. To je posljedica porasta proizvodnosti rada. S druge strane, masa primjenjenih mašina i sirovina je uvijet za porast proizvodnosti rada. Bio uvjet ili posljedica, povećanje obujma sredstava za proizvodnju, u odnosu na obujam radne snage, izražava rastuću proizvodnost rada. Ova promjena u tehničkom sastavu kapitala, uvećanje mase sredstava za proizvodnju u odnosu na masu radne snage koja im daje života, odražava se na račun promijenjivog dijela. Npr., od određenog kapitala predujmljuje se prvo 50% u sredstvima za proizvodnju i 50% u radnoj snazi. Kad se podigne stupanj proizvodnosti rada, predujmljuje se 80% u sredstvima za proizvodnju, a 20% u radnoj snazi itd (Marx, 1978).

5.2. Opadajuća profitna stopa

U kapitalizmu svi poslovni ljudi nastoje steći što više viška vrijednosti, kako bi povećali svoj profit. Višak vrijednosti, prema definiciji, potječe od rada. Mogli bismo stoga očekivati da će kapitalisti, radi maksimiranja svog profita, tragati za radom intenzivnim metodama proizvodnje. Međutim, oni stalno teže zamijeniti rad kapitalom. Zamjena rada kapitalom može pojedinačnom kapitalisti biti profitabilna. Prvi će kapitalist koji uvede strojeve koji štede rad, moći, prema tome, proizvoditi uz niže troškove nego njegovi suparnici, a ipak prodavati po cijeni koja je određena na tržištu prevladavanjem manje mehaniziranih poduzeća. Međutim, što vrijedi za pojedinca ne vrijedi za sve. Ako svaki kapitalist uvede više strojeva, povećava se organski sastav kapitala; smanjuje se višak vrijednosti, pa tako i prosječna profitna

stopa. Stoga, kolektivni učinak zanosa svakog kapitalista da akumulira više kapitala i više profita, tendencijski obara prosječnu stopu profita. Još jedan razlog zbog kojeg bi s vremenom mogla padati profitna stopa je nastojanje radnika da im se povećaju nadnice. Takva bi se mogućnost, ako se ostvari, povisila troškove proizvodnje, a cijene će i dalje biti određene “društveno potrebnim radom” (Ekelund i Hebert, 1997).

5.3. Zakon rastuće koncentracije i centralizacije industrije

Opisana težnja za profitom dovodi konačno i neizbježno do veće zamjene rada kapitalom; sitnu industriju pretvara u poduzeća velikih razmjera poslovanja s izrazitijom podjelom rada i sposobnošću za mnogo veći output. To bi povećanje proizvodnje i proizvodne moći, prema Marxovom mišljenju, vodilo općoj hiperprodukciji i time potiskivalo cijene naniže, do točke na kojoj bi mogli izdržati samo najefikasniji proizvođači. Navedene bi okolnosti upropastile manje efikasna poduzeća, a njihovu bi imovinu progutali oni koji izdrže. Industrija bi zbog toga postala sve centraliziranija, a ekonomska bi se moć koncentrirala u rukama nekolicine (Ekelund i Hebert, 1997).

5.4. Zakon rastuće industrijske rezervne armije

Dinamičke promjene koje dolaze sa tehnološkim inovacijama i zamjenjivanjem rada kapitalom, imaju drastičan učinak na radničku klasu – nezaposlenost. Istiskivanje radnika strojevim stvara “rastuću industrijsku armiju nezaposlenih”, jednu od proturječnosti koje je Marx vidio u kapitalizmu. Ta je nezaposlenost dviju vrsta: 1) tehnološka nezaposlenost (uzrokovana zamjenom rada strojevima) i 2) ciklička nezaposlenost (uzrokovana hiperprodukcijom, koju pak uzrokuje sve veća koncentracija i centralizacija) (Ekelund i Hebert, 1997).

5.5. Zakon sve veće bijede proletarijata

Kako raste industrijska rezervna armija, tako se i povećava bijeda proletarijata. Također, kapitalisti općenito teže ublažiti opadanje profitne stope snižavanjem nadnica, nametanjem duljeg radnog dana itd. Sve to pridonosi apsolutnoj bijedi radničke klase (Ekelund i Hebert, 1997).

Prva posljedica rasprostranjene upotrebe strojeva jest uvođenje žena i djece u radnu snagu, jer malu se snagu mišića može uvećati upotrebom strojeva. Radnik je, prema tome, umjesto da prodaje samo vlastitu radnu snagu, prisiljen prodavati i onu svoje supruge i djece. Radnik postaje, prema Marxovim riječima, “trgovac robljem”. Takvo izlaganje surovostima tvorničkog života dovodi do visokih stopa smrtnosti djece (“Kapital I” Marx K., str. 351 navedeno u Ekelund i Hebert, 1997).

Kao najmoćnije sredstvo za skraćivanje radnog vremena potrebnog za proizvodnju robe, stroj također postaje najmoćnije sredstvo produljenja radnog dana, kako bi kapitalist mogao prisvojiti više viška vrijednosti. Kapitalistima je, štoviše, skupo ostavljati specijalizirane i skupocjene strojeve izvan upotrebe čak i nakratko, pa oni teže minimiziranju vremena u kojem strojevi ne rade. Posljedice su po radnika, prema Marxu, dulji radni dan, manje vremena za dokolicu i više bijede. Dulji radni dan i intenziviranje radnog napora iscrpljuju snagu i skraćuju životni vijek radnika (Ekelund i Hebert, 1997).

5.6. Zakon kriza i depresija

Marx je, na vrlo moderan način, povezo objasnjenje poslovnih ciklusa s investicijskim trošenjem. Opazio je da će kapitalisti više investirati u nekim vremenima nego u drugima. Kad raste armija nezaposlenih i padaju nadnice, kapitalisti će naginjati unajmljivanju više rada, te investirati manje u strojeve i opremu. Ali kad porastu nadnice kapitalisti će, kao što smo vidjeli, zamijeniti radnike strojevima, te dovesti do nezaposlenosti i sniženih nadnica. To uzrokuje periodične krize. Marxova je teorija krize dio njegove namjere da dokaže doktrinu o rastućoj bijedi. Stoga mu puko zbivanje kriza nije bilo dovoljno; valjalo mu je također pokazati podložnost kapitalizma krizama rastuće žestine. Učinio je to naglašavanjem beskrajne sklonosti kapitalista akumuliranju. Rastuća je bijeda, prema Marxu, povezana sa nezaposlenošću, koja je, kao što je naprijed prikazano, posljedica kapitalistovih nastojanja da akumulira kapital. Ta je sklonost sebi proturječna i predstavlja važan uzrok gospodarskih kriza jer vodi hiperprodukciji kapitala (Ekelund i Hebert, 1997).

Citirajmo Marxa: “Čim bi kapital narastao u takvom odnosu prema radničkom stanovništvu, da... uvećani kapital proizvodi samo isto onoliku ili čak manju masu viška vrijednosti nego prije svog uvećanja, došlo bi do apsolutne hiperprodukcije kapitala; tj. uvećani kapital $K+\Delta K$ nebi proizvodio više profita...došlo bi do snažnog i iznenadnog padanja opće profitne stope... zbog promjene u sastavu kapitala...” (“Kapital III”, Marx K., str. 215 prema Ekelund i Hebert, 1997).

Ta bi opadajuća profitna stopa bila signalom predstojeće krize. S vremenom te krize postaju žešće, tj. pogađaju više ljudi (zbog povećanja stanovništva tijekom vremena) i traju dulje. Prema Marxu bi, štoviše, bile tendencije prema trajnoj depresiji jer industrijska rezervna armija postaje veća kako krize postaju žešće. Logičan ishod takve tendencije jest socijalna revolucija. Proletarijat se na kraju mora ujediniti, odbaciti svoje okove i preuzeti sredstva za proizvodnju (Ekelund i Hebert, 1997).

6. NEKE POGREŠKE U MARXOVOM OPUSU

6.1. Praznine u obrazovanju

Marx je glorificiran ili osporavan više no bilo koji učenjak. Razlog tome leži vjerojatno u činjenici što marksizam nije uobičajena nauka – kao npr. darvinizam u biologiji – nije samo ekonomija, već je mnogo više, gotovo univerzalna društvena znanost. Prije svega, Marx je klasično obrazovan pripadnik građanske inteligencije svog vremena, sa dobrim poznavanjem literature, te klasične i suvremene kulture. Po svom fakultetskom obrazovanju, Marx je pravnik i filozof. Po svom osobnom naučnom opredjeljenju, Marx je ekonomist. Usprkos svestranosti u Marxovu obrazovanju – sa stanovišta cilja koji je sebi postavio – bile su dvije ozbiljne praznine. Nedostatak matematičkog obrazovanja. Nekoliko genijalnih analitičkih inovacija, zaglavile su u numeričkim primjerima ili čak u direktnim pogreškama. Druga praznina je nepoznavanje sociologije. Radnička klasa je za njega povijesno uvjetovana kategorija, a ne skup konkretnih ličnosti. Ako su povijesni interesi ovakvi ili onakvi, onda ponašanje mora biti takvo i takvo. Samo socijalno-psihološka analiza može otkriti kakvo će biti stvarno ponašanje radničke klase u nekoj konkretnoj situaciji ili u čitavim povijesnim epohama. Kad analizira konkretne događaje svoga vremena, Marx je toga potpuno svjestan. Kad se upusti u analizu epohalnih kretanja, on psihologiju supstituira logikom (Horvat, 1987).

6.2. Radna teorija vrijednosti

Obično se smatra da je glavni doprinos Marxa u okviru ekonomije radna teorija vrijednosti. U tom okviru, svoj analitički aparat, Marx je u cijelosti naslijedio od klasičnih ekonomista Smitha i Ricarda, tako da ga možemo smatrati posljednim klasičarem (Horvat, 1987).

Razlikovanje radne snage kao robe i rada kao stvaraoca vrijednosti, pokazuje da nema potrebe za pretpostavkom neekvivalentne razmjene: radna snaga se prodaje po svojoj vrijednosti koja je, međutim, manja od vrijednosti koju stvara rad. Razlika – višak vrijednosti – odlazi vlasniku, a odnos te razlike i nadnice – stopa viška vrijednosti – predstavljaju mjeru eksploatacije (Horvat, 1987).

Zatim, iz dvostrukog karaktera robe – upotrebne i prometne (razmjenske) vrijednosti – Marx izvodi dvostruki karakter rada – konkretni i apstraktni rad. Vrijednost robe određena je društveno potrebnim radnim vremenom, kod čega tržišne vrijednosti (cijene) osciliraju oko te određene vrijednosti kao ravnoteže. Ova teorija dovoljno je originalna da se može smatrati značajnim naučnim dostignućem. No ona sama po sebi ne predstavlja nikakvo epohalno otkriće (Horvat, 1987).

Sad se, međutim, javlja Marx kao filozof. Roba poprima fetiški karakter, rad i proizvodi rada otuđuju se od radnika, prisvajanje viška vrijednosti postaje osnova klasne dominacije, a ekonomska struktura generira sasvim određen sustav društvenih odnosa, koji se naziva kapitalizam. Kod toga se ljudski rad javlja kao kategorija koja omogućuje sintezu različitih disciplina kao što su ekonomija, sociologija i filozofija. Horizonti koji se time otvaraju imaju malo veze sa specijalistički interpretiranom rikardijanskom ekonomijom (Horvat, 1987).

“Dosad”, piše Marx, “još ni jedan kemičar u biserima ili dijamantima nije pronašao razmjensku vrijednost...” (Wheen, 2009). Neobično je što je odabran taj primjer, s obzirom da on otkriva granicu same Marxove teorije. Ako se, kao što on implicira, razmjenska vrijednost bisera i dijamanta izvodi samo iz vremena rada koje se utroši na njihovo pronalaženje i obradu, zašto ljudi ponekad plaćaju stotine tisuća funti za jedan dijamantni prsten ili bisernu ogrlicu? Zar se ne bi te iznimne cijene mogle donekle zahvaliti i rijetkoj vrijednosti nečega, ili doživljajima ljepote, ili čak jednostavnoj želji da se bude u povlaštenom položaju? Kad bi vrijeme rada bilo jedini odlučujući čimbenik, onda Picassova črčkarija na restorantskom ubrusu ne bi vrijedila više od nekoliko funti – dok bi “vrijednost” boce crvenog vina od dobre berbe bila istovjetna s onom od slabe berbe, ako obje utjelovljuju istu količinu rada (Wheen, 2009).

6.3. Tendencijsko opadanje profitne stope

Iz činjenice da tehnički sastav kapitala raste u toku privrednog razvoja, Marx je izveo nužnost porasta organskog sustava kapitala (omjer kapitala prema radu), zanemarujući potrebu konstantne revalorizacije oba sastojka kapitala uslijed tehnološkog progresa (Horvat, 1987).

Iz porasta organskog sastava Marx je izveo zakon (tendencijskog) opadanja profitne stope. Budući da je osnova pogrešna, onda ni taj zakon nemože postojati. Međutim, tendencija opadanja profitne stope ipak postoji, ali iz drugih razloga. Uz pretpostavku da nema tehnološkog progresa (odnosno da je nedovoljan), investiranje smanjuje marginalnu efikasnost investicija, a to dovodi do smanjivanja profitne stope (Horvat, 1987).

6.4. Pretpostavka linearnosti društveno-ekonomskog razvoja

Najteža metodološka pogreška može se utvrditi u sociološkom segment Marxova opusa. Radi se o nedokazanoj pretpostavci linearnosti društveno-ekonomskog razvoja i, u uskoj vezi s tim, pretpostavci povijesnim determinizma. Marx je sam u svojim povjesnim studijama uočio da je zajedno sa antičkim društvom u Europi, koegzistiralo društvo koje je on nazvao “azijatski način proizvodnje”. Prema tome, europska sukcesija društveno-ekonomskih formacija predstavlja specijalni slučaj bez univerzalne važnosti. A ako u prošlosti nije bilo linearne sukcesije, zašto bi ona bila obavezna za budućnost? Drugim riječima, nema nikakva razloga za pretpostavku da poslije kapitalizma, nužno, neumoljivim povijesnim determinizmom, dolazi socijalizam. Moguća su i druga ostvarenja, i na žalost, te mogućnosti su i povjesno realizirane. Nazivati Staljinovu diktaturu revolucionarnom diktaturom proletarijata, a društvo sa Gulagom socijalističkim društvom znači, naravno, napraviti farsu od Marxa (Horvat, 1987).

Pretpostavka linearnosti i determinizma imala je kobnih posljedica. Ako je zaista povjesno nužno da iza kapitalizma dolazi socijalizam, onda sve što treba uraditi jest – srušiti kapitalizam. I tako su se marksisti orjentirali na rušenje, ne brineći se nimalo što će raditi poslije uspješne revolucije. Kako nikakav program socijalističke izgradnje nije sastavljen, u toku i nakon revolucije, pojavljivali su se “ratni komunizmi”, “sovjetska vlast”, moralistička fantaziranja, prisilne kolektivizacije, kulturna revolucija i sl. I sve su to bili socijalizmi, jer poslije kapitalizma ništa drugo nemože nastati nego socijalizam. A kad su iz takvih socijalizama, ljudi svih društvenih slojeva počeli bježati preko granice u kapitalističke zemlje, nije izveden zaključak da sa povjesno determiniranim socijalizmom nešto nije u redu, već

naprotiv, zaključak da s ljudima nešto nije u redu, pa je podignut Berlinski zid, a bodljikava žica stavljena na granice (Horvat, 1987).

6.5. Revolucionarna teorija

Socijalističko društvo je zamišljeno kao gospodarsko i politički centralizirano društvo, s ukidanjem robe, novca i tržišta, sa državnim vlasništvom i sveobuhvatnim administrativnim planiranjem. U isto vrijeme, to centralizirano i hijerarhijsko društvo trebalo je biti društvo slobodnih i ravnopravnih ljudi, sa državom koja odumire i sa samoupravljanjem. Ta kontradiktorna koncepcija nije mogla biti realizirana – jer praksa, za razliku od “revolucionarne” teorije, ne trpi kontradikcije. Žrtvovani su upravo socijalistički elementi (samoupravljanje, sloboda, ravnopravnost), a zadržani “državotvorni” (hijerarhija, administrativno planiranje i jačanje države) (Horvat, 1987).

Odsustvo znanja socijalno-psihološke analize uvjetovalo je pogrešna predviđanja. Ako je radnička klasa produkt kapitalističkog razvoja, ako je ona subjekt revolucionarne transformacije, onda socijalističke revolucije moraju izbiti u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. Na postavlja se pitanje da li ta radnička klasa hoće ili neće izvoditi revoluciju; ona to po zadatku povijesti mora. Međutim, u stvarnoj povijesti, revolucije izbijaju u nerazvijenim zemljama koje čak, kao Kina na primjer, i nemaju radničku klasu pa revoluciju vode intelektualci, a izvođe ju seljaci. U razvijenim zemljama, sa zrelom i maksimalno brojnom radničkom klasom, te revolucije nemaju izgleda niti su potrebne (Horvat, 1987).

No, u jednom smislu Marxov historijski materijalizam dao je ispravnu indicaciju: sa ili bez revolucije, vjerojatnije je da će socijalizam prije biti izgrađen u razvijenim nego u nerazvijenim zemljama. Najrazvijenija zemlja svijeta danas je Švedska. U toj zemlji postoji podruštvljavanje kapitala (tzv. radnički fondovi) i uspostavljanje samoupravljanja kao univerzalnog sistema gospodarske organizacije. Na pitanje da li je socijalizmu bliža Švedska ili, recimo, Sovjetski Savez, odgovor je prilično očigledan (Horvat, 1987).

Drugi razlozi, za pogrešnu prognozu u vezi revolucije, je pogrešno predviđanje promjena klasne strukture. Marx je očekivao da će kapitalistički razvoj uništiti situ

buržoaziju i polarizirati društvo na kapitaliste i radničku klasu, pri čemu će radnička klasa predstavljati većinu stanovništva. Ono što se stvarno desilo bio je brz razvoj srednjih slojeva. Osim polarizacije, Marx je očekivao i osiromašenje radničke klase. To je trebalo biti rezultat općeg zakona kapitalističke akumulacije. Pomoću rezervne armije rada trebalo se nadnicu zadržati na egzistencijalnom minimum. Taj zakon prestao je funkcionirati ubrzo nakon industrijske revolucije. Od onda se život radnika višestruko povećao, a njihova politička i društvena moć kroz sindikate i radničke partije – nesrazmjerno je porasla u odnosu na sredinu prošlog stoljeća kad su sindikati u svim europskim zemljama bili zabranjeni, a radničkih političkih partija jednostavno nije bilo. Ono što se desilo moglo bi se pojednostavljeno opisati konstatacijom: radnici su humanizirali poredak, a poredak je socijalizirao radnike. U takvoj situaciji nasilne revolucije nisu vjerojatne, ali radikalne reforme u pravcu socijalizma – jesu (Horvat, 1987).

7. ZAKLJUČAK

Upravo je nevjerojatno kako je prije gotovo dva stoljeća ovaj najpoznatiji kritičar kapitalizma predvidio većinu onoga što se danas događa; globalizaciju, 'proždrljivost' tržišta, financijsku krizu, nezaposlenost te sukob frustrirane većine koja ima premalo s prebogatim manjinom. Sredinom 19. stoljeća Marx je jasno opisao uzrok svjetske krize koja je 2008. počela u SAD-u nakon pucanja tzv. nekretninskog balona, odnosno nekontroliranog rasta nenaplativih hipotekarnih kredita. „Vlasnici kapitala i biznisa kod radnika će poticati potrebu da kupuju njihovu skupu robu, stanove, kuće i tehnologiju, obvezujući ih pritom da ulaze u skupe hipotekarne kredite do razine neizdrživosti. Na kraju će ti neplaćeni dugovi izazvati bankrot banaka koje će se morati nacionalizirati“, piše Marx u svom legendarnom 'Kapitalu'. Danas je teško i nabrojati koliko je američkih i zapadnoeuropskih banaka 'nacionalizirano', odnosno kojima je država u zamjenu za dugovanja ušla u vlasničku strukturu. Snižavanje cijena, prebacivanje proizvodnje u inozemstvo, neprekidna potražnja za što jeftinijim mjestima proizvodnje, sve to što se danas opisuje pod pojmom 'globalizacija', Marx je to izvanredno vidovito opisao. Kada bi se riječ 'buržoazija', koju Marx koristi u 19. stoljeću danas zamjenila primjerice 'multinacionalnim kompanijama, bankarima ili krupnim kapitalom', a naziv 'proleterijat'-radnicima ili zaposlenicima, njegove riječi postale bi itekako aktualne: „Naša epoha, epoha buržoazije, odlikuje se time što je pojednostavnila klasne suprotnosti. Cijelo se društvo sve više i više dijeli na dva velika neprijateljska tabora, na dvije velike klase koje stoje neposredno jedna naspram druge - buržoaziju i proletarijat“, ističe Marx u Manifestu komunističke partije koji je napisao s ne manje poznatim kolegom Friedrichom Engelsom. A o odnosu 'poslodavca i posloprimca' Marx piše: „U istoj mjeri u kojoj se razvija buržoazija, tj. kapital, u istoj mjeri razvija se i proletarijat, klasa modernih radnika koji žive samo dotle dok nalaze rada i koji samo dotle nalaze rada dok njihov rad uvećava kapital. Ti radnici, koji se moraju prodavati po komadu jesu roba, kao svaki drugi trgovinski artikl i stoga su u jednakoj mjeri izloženi svim slučajnostima konkurencije i svim kolebanjima tržišta.“ O tome riječito govore milijuni onih koji su se od početka krize našli na cesti bez posla (Grund, 2011).

Možemo zaključiti da, bez obzira na pogreške u teoriji Karla Marxa, neosporivo je velik njegov doprinos u ekonomskoj sferi. Iako njegovo učenje izaziva negativne konotacije jer su se na Marxovo djelo pozivali i pozivaju totalitarni komunistički režimi, postavlja se pitanje; kolika je Marxova odgovornost za totalitarne sisteme koji se pozivaju na njega. Parafrizirajući Marxa: 'Ako je to marksizam, onda ja nisam marksist.' Kao što sv. Pavao nije odgovoran za inkviziciju i korupciju u Katoličkoj crkvi na kraju 15. st. iako su se pozivali na njegovo učenje, tako ni Marx ne može biti kriv za staljinističke gulage.

Njegovo životno djelo „Kapital I“ najopsežnija je kritika kapitalizma u povjesti ljudskog društva. Iz toga slijedi teza, parafrizirajući Eagletona: 'Sve dok postoji kapitalizam, biti će prisutan i marksizam, pri čemu treba uvidjeti da je kapitalizam živahniji nego ikada.'

8. LITERATURA

KNJIGE

[1] Eagleton, T. (2011): Zašto je Marx bio u pravu (preveo: Valentić, T.), Zagreb, Ljevak

[2] Marx, K. (1978.): Das Kapital I (preveli: Pijade, M. i Čolaković, R), Beograd, Prosveta

[3] Wheen, F. (2009.): Marxov Kapital. Zagreb, Srednja Europa

POGLAVLJE U KNJIZI

[4] Ekelund, R. B. Jr., Hebert, J. F. (1997.): „Karl Marx i znanstveni socijalizam“. U: *Povijest ekonomske teorije i metode* (ur. Đuro Njavro). 3. izdanje, Zagreb, Mate i Gospodarska misao, str. 264-278

[5] Marx, K.; Engels, F. (1975.) “Ekonomsko-filozofski rukopisi”. U: *O historijskom materijalizmu* (ur. Vjekoslav Mikecin, Vladimir Štokalo). 2. izdanje, Zagreb, Školska knjiga, str. 88

[6] Marx, K.; Engels, F. (1975.) “Kapital I”. U: *O historijskom materijalizmu* (ur. Vjekoslav Mikecin, Vladimir Štokalo). 2. izdanje, Zagreb, Školska knjiga, str. 81-83

[7] Marx, K.; Engels, F. (1975.) “Njemačka ideologija”. U: *O historijskom materijalizmu* (ur. Vjekoslav Mikecin, Vladimir Štokalo). 2. izdanje, Zagreb, Školska knjiga, str. 70-73

[8] Marx, K.; Engels, F. (1975.) “Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države”. U: *O historijskom materijalizmu* (ur. Vjekoslav Mikecin, Vladimir Štokalo). 2. izdanje, Zagreb, Školska knjiga, str. 75-77

[9] Marx, K (1977.) “Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse)”. U: *Temelji slobode* (ur. Branko Bošnjak, Milan Kangra, Gajo Petrović, Predrag Vranicki). 2. izdanje, Zagreb, Stvarnost, str. 13-72

[10] Marx, K.; Engels, F. (1979.) “Ekonomsko-filozofski rukopisi”. U: *Glavni radovi Marxa i Engelsa* (ur. Adolf Dragičević). 2. izdanje, Zagreb, Stvarnost, str. 193

[11] Marx, K.; Engels, F. (1979.) “Najamni rad i kapital”. U: *Glavni radovi Marxa i Engelsa* (ur. Adolf Dragičević). 2. izdanje, Zagreb, Stvarnost, str. 401

[12] Marx, K.; Engels, F. (1979.) “Njemačka ideologija”. U: *Glavni radovi Marxa i Engelsa* (ur. Adolf Dragičević). 2. izdanje, Zagreb, Stvarnost, str. 303

[13] Marx, K.; Engels, F. (1979.) “Uvod u kritiku političke ekonomije”. U: *Glavni radovi Marxa i Engelsa* (ur. Adolf Dragičević). 2. izdanje, Zagreb, Stvarnost, str. 603

INTERNETSKI IZVORI

[14] Anon (2012): “Temeljne postavke historijskog materijalizma” u *Radnička borba* <http://www.radnickaborba.org/2012/06/22/temeljne-postavke-historijskog-materijalizma/> (stranica posjećena 21.08.2014)

[15] Anon (n.d.): Veliki ekonomski teoretičari (Ekonomske osnove prava i države). Seminarski rad. <http://www.scribd.com/doc/94347860/Ekonomske-Osnove-Prava-i-Drzave> (stranica posjećena 17.08.2014.)

[16] Grund, D. (2011): „Karl Marx je bio u pravu, kapitalizam će uništiti samog sebe a i sve nas“ u *Dnevno.hr* <http://www.dnevno.hr/novac/37305-karl-marx-je-bio-u-pravu-kapitalizam-ce-unistiti-samoga-sebe-a-i-sve-nas.html> (stranica posjećena 21.08.2014)

[17] Horvat, B.(1987.): Radna teorija cijena i neki drugi neriješeni problemi ekonomske teorije (ur. Ljubomir Kljakić), Beograd, Rad. str. 14-31
<http://www.worldcat.org/title/radna-teorija-cijena-i-neki-drugi-nerijeseni-problemi-ekonomske-teorije/oclc/20217271?referer=di&ht=edition> (stranica posjećena 23.07.2014.)

[18] Perlman, F. (2003): „Reprodukcija svakodnevnog života“ u *Anarhistička biblioteka* <http://anarhisticka-biblioteka.net/library/fredy-perlman-reprodukcija-svakodnevnog-zivota> (stranica posjećena 19.07.2014.)

[19] Proleksis enciklopedija (2013): Feuerbach, Ludwig.
<http://proleksis.lzmk.hr/21222/>, (stranica posjećena 16.08.2014.)

9. POPIS SLIKA

Slika 1. Marxova “društvena piramida”	4
---	---

